

บทที่ 10

หนังสืออ่านนอกเวลา

พระราชวิจารณ์เรื่องจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี

ความเป็นมาของหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำ

หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี เป็นเรื่องพงศาวดารไทยตั้งแต่เสียกรุงแก่พม่า เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๑๐ จนกระทั่งถึงปลายรัชกาลที่ ๒ ปีระโงก พ.ศ. ๒๓๖๓ หอพระสมุดวชิรญาณได้มาจากวังหน้าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าหนังสือเรื่องนี้มีเนื้อความแปลก จึงคัดสำเนาขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์ได้ทรงพิจารณาอย่างละเอียด ทรงเห็นว่าหนังสือจดหมายเหตุนี้เป็นของเก่าแท้และมีลักษณะน่าสนใจ จึงได้ทรงนำพระราชวิจารณ์อย่างละเอียด

ขอบข่ายในการศึกษา

การศึกษาพระราชวิจารณ์เรื่องจดหมายเหตุนี้ ขอแบ่งแนวทางกว้าง ๆ ออกเป็น ๔ ประเด็นสำคัญคือ

๑. ศึกษาพระราชวินิจฉัยตัวจดหมายเหตุ ซึ่งเป็นการพิจารณาเอกสารที่ทรงนำมาพระราชวิจารณ์ว่าใครเป็นผู้แต่ง แต่งขึ้นเมื่อใด มีคุณค่าอย่างไร และลักษณะการแต่งจดหมายเหตุฉบับนี้เป็นอย่างไร

๒. ศึกษาลักษณะพระราชวิจารณ์ ว่าทรงใช้หลักเกณฑ์และวิธีการอะไรบ้าง

๓. ศึกษาพระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จากพระราชวิจารณ์นี้

๔. ศึกษาคุณค่าต่าง ๆ ของพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุ

แนวทางศึกษาแต่ละประเด็นนี้ จะได้กล่าวต่อไปตามลำดับ

พระราชวินิจฉัยตัวจดหมายเหตุ

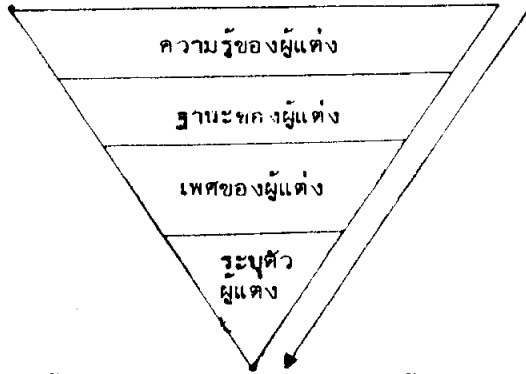
ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จะทรงพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุเล่มนี้ ยังไม่มีใครทราบว่า จดหมายเหตุนี้ใครเป็นผู้แต่ง แต่งขึ้นเมื่อใด มีคุณค่าอย่างไร หรือลักษณะการแต่งเป็นอย่างไร นักประวัติศาสตร์ได้ให้ความสำคัญในเรื่องเหล่านี้มาก^๑ เพราะถ้าไม่ทราบว่าเอกสารชิ้นใดใครเป็นผู้แต่ง แต่งขึ้นเมื่อใด ลักษณะและจุดมุ่งหมายในการแต่งเป็นเช่นใดแล้ว ย่อมมีความลำบากที่จะใช้เป็นหลักฐานการอ้างอิง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ คงจะทรงตระหนักในเรื่องนี้มาก จึงได้ทรงพระราชวินิจฉัยตัวจดหมายเหตุก่อนที่จะทรงพระราช-

^๑ดูรายละเอียดของ แดมสุข นุ่มนนท์ "ประวัติศาสตร์" ปรัชญาประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ ๒๕๑๔) หน้า ๓๔ - ๔๐.

วิจารณ์ตัว เนื้อหาจดหมาย เหตุในตอนต้นของพระราชวิจารณ์^๒ ซึ่งพอจะสรุปแนวทางที่ทรงพระราช-
วินิจฉัยออกเป็น ๔ ข้อคือ

๑. การวินิจฉัยตัวผู้แต่ง

การวินิจฉัยตัวผู้แต่งจดหมาย เหตุ พระองค์ทรงใช้วิธีวิเคราะห์ โดยลุ่มจาก
มุมมองกว้าง ๆ หรือกล่าวสันนิษฐานจากจุดใหญ่ไปสู่มุมแคบ ๆ หรือจุดเล็ก ๆ ตามที่ต้องการ คือ
เริ่มกล่าวจากความรู้ของผู้แต่ง ฐานะของผู้แต่ง เพศของผู้แต่ง แล้วจึงค่อย ๆ ระบุตัวผู้แต่ง
ไปเป็นลำดับ ลักษณะพระราชวินิจฉัยจึงคล้ายกับรูปกรวยดังนี้

การหาตัวผู้แต่งพระองค์ท่านได้ทรงพระราชวินิจฉัยไปตามลำดับขั้นตอนดังกล่าว คือ

๑. ผู้แต่งไม่ใช่ผู้มีภูมิรู้หรือความสามารถในการแต่งหนังสือ ไม่ใช่ผู้รู้แต่งพงศาวดาร
และไม่ใช่จินตกรหรือนักปราชญ์ แต่ผู้แต่งบันทึกความทรงจำเอาไว้ในตอนที่ทรงพระชรา การ
จดนี้ทำอะไรได้ก็เขียนลงไป โดยไม่อาศัยหลักเกณฑ์อะไรเลย (ทรงยกตัวอย่างบุคคลที่จำเหตุการณ์
ได้แม่นยำท่านองนี้ประกอบอีก เช่น พระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวร เสรรฐสุตาและสมเด็จพระนั่ง
พระนั่งเกล้าฯ)

๒. ถ้าสังเกตจากถ้อยคำสำนวน ผู้แต่งคงจะเป็นเจ้านายเก่าหรือเจ้านายใหม่
ในราชตระกูลนี้ ซึ่งอาจจะสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้ากรุงธนบุรี เชื้อสายราชวงศ์จักรี หรือ
เชื้อสายเมืองนครศรีธรรมราช กล่าวคือ

เหตุผลที่สันนิษฐานว่าผู้แต่งนำสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้ากรุงธนบุรีคือ ใช้ถ้อยคำ
แสดงความเคารพนับถือพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก เช่นใช้สรรพนามเรียกพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า
"แผ่นดินต้น" การใช้ถ้อยคำต่าง ๆ เหมือนกับลูกหลานของพระเจ้ากรุงธนบุรีกล่าว เช่น
พระเจ้ากรุงธนบุรีสัญญาวิปลา ก็ว่า "เป็นการบังเอิญเป็นเคราะห์กรรม เป็นเวลาสิ้นบุญวาสนา"
เมื่อกล่าวถึงการดูร้ายของพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ว่า "แก่งกาจหรือเค็ดเคี้ยว" (กล่าวท่านอง
เดียวกับลูกหลานพระเจ้าเสวยยกย่องพระเจ้าเสื่อ) และเหตุผลอีกประการหนึ่งคือ จดหมายเหตุ
นี้กล่าวถึงการประสูติเจ้าฟ้าเหม็น ซึ่งเป็นลูกหลานพระเจ้ากรุงธนบุรีได้อย่างสนิทสนมกันมาก

^๒ ุรายละ เขียดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จดหมายเหตุความทรงจำ
กรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์รัชกาลที่ ๔ (กรุงเทพฯ ๒๕๑๖) หน้า ๕๓ - ๗๒.

แสดงว่าผู้แตงน่าจะเป็นพระญาติกับเจ้าฟ้าเหม็น

เหตุผลที่สันนิษฐานว่าผู้แตงน่าจะอยู่ในราชวงศ์จักรี คือได้เขียนแสดงความเคารพ กษัตริย์ราชวงศ์จักรีมาก เช่น เรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า "เจ้าฟ้ากษัตริย์ศึก" บางทีก็ออกพระนาม ยกย่องเหมือนเจ้านายเก่า ๆ รับสั่งคือ "สมเด็จพระอัยกา" และออกพระนามรัชกาลที่ ๒ ว่า "สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง" หรือเรียกกรมพระราชวังบวร (วังหลัง) ว่า "พระพุทธเจ้าหลวง" เป็นต้น

และข้อสันนิษฐานที่คิดว่าผู้แตงเป็นเชื้อพระพลเมืองนครศรีธรรมราช คือ จดหมาย เหตุ เรื่องนี้กล่าวถึงเรื่องเจ้านครฯ และเรื่องพระพงษ์นรินทร์ (โอรสพระเจ้ากรุงธนบุรี) และ เล่าถึงความเกี่ยวพันของเชื้อสายวงศ์ธนบุรีกับวงศ์นครศรีธรรมราชอย่างผู้รู้ดีมาก

๓. ผู้แตงคงเป็นผู้หญิง และเป็นผู้หญิงชาววังหน้า เพราะลักษณะการเขียนเป็น จดหมายเหตุไม่ใช่พงศาวดาร นึกอะไรได้ก็เขียนลงไป และเรื่องที่เขียนแสดงว่ารู้มาก แต่ ู้ไม่ลึกซึ้งหรือเป็นหลักฐานในทางราชการและเรื่องที่รู้ส่วนมาก เป็นเรื่องในวัง

๔. ระบุตัวผู้แตง โดยวิเคราะห์ว่าใครน่าจะเป็นผู้แตง เป็นการให้เหตุผลที่น่าฟัง คือศึกษาดูว่าเจ้านายวังหน้ามีใครบ้างที่จะ เขียนหนังสือนี้ได้ ซึ่งในชั้นแรกทรงคิดว่าคงจะเป็น เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในสามพระองค์ต่อไปนี้

ก. พระองค์เจ้าประจุมวงษ์ { ทั้งสองพระองค์เป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ ๑ กับ
ข. พระองค์เจ้าชนิษฐา { เจ้าจอมมารคาคุศลสำลี (ซึ่งเป็นราชธิดาพระเจ้า
กรุงธนบุรี)

ค. พระองค์เจ้าอรุณ ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยานครฯ (พิศ) กับเจ้าจอมมารคอรุณ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพิจารณาวิเคราะห์เจ้านายทั้งสามพระองค์นี้ และทรง เห็นว่า พระองค์เจ้าชนิษฐา เป็นผู้ฉลาดและรู้มาก ไม่น่าจะแต่งจดหมายเหตุนี้ ส่วนพระองค์- เจ้าอรุณเป็นคนเรียบร้อย ๆ และมีชีวิตอยู่นานกว่ารัชกาลที่ ๒ น่าจะเล่าเรื่องราวสมัยหลังรัชกาล ที่ ๒ ลงในหนังสือด้วย แต่ในจดหมายเหตุเล่าเหตุการณ์แต่สมัยของรัชกาลที่ ๒ เท่านั้น พระ- องค์เจ้าอรุณจึงไม่น่าเป็นคนแต่งจดหมาย เหตุนี้ ดังนั้นผู้แตงจึงน่าจะเป็นพระองค์เจ้าประจุมวงษ์ ซึ่งสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

แต่ต่อมาได้ทรงอ่านจดหมายเหตุนี้อีกครั้งหนึ่ง และได้พบคำว่า "กรมหมื่น" ซึ่ง ไม่ออกพระนาม หังเขียนไว้ในตัวจดหมายเหตุ ๒ แห่ง คือ

"พระโองการตรัสสั่งกรมหมื่น ว่าสิ้นลูกคนนี้แล้ว พระ เนตรมิดสีดำน พระกรรมดีง อากรขนอนตลาด เจ้าดูชำระ เกิด อย่างทูลเลย" และอีกแห่งหนึ่งว่า

"ณ เดือนห้า จุลศักราช ๑๑๓๔ ปีฉลู นพศก กรมหมื่นสิ้นชนมายุประจุมเพลิง ณ รัตนราชบูรณะ"

เมื่ออ่านพบข้อความนี้ จึงทรงวินิจฉัยใหม่ว่า ข้อสันนิษฐานเดิมที่เชื่อว่าพระองค์เจ้า ประจุมวงษ์แตงนั้นไม่ถูกต้อง น่าจะเป็นเจ้านายองค์อื่นแตง โดยทรงอธิบายว่า กรมหมื่นในที่นี้ คือ กรมหมื่นนรินทร์พิทักษ์ (นามเดิมคือหม่อมมุก ซึ่งเป็นบิดาเจ้าพระยาบดินทรเดชา และเป็น

ตาเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นนายกวัด) เป็นพระสามีของเจ้าฤๅ พระน้องนางเธอสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ซึ่งเรียกกันว่าเจ้าครอกวัดโพเพราะตั้งวัดอยู่ที่ท้ายสนามแถบวิหารพระนอนพระเชตุพน (วัดโพ) มีหน้าที่เก็บตลาดท้ายสนามตลอดพระชนมายุสิ้นพระชนม์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ และที่ในดวงจดหมายเหตุใช้ว่า กรมหมื่นสิ้นชนมายุประชมเพลิง โดยไม่ใช้ราชาศัพท์ที่ยกย่องกันทั่วไปว่า สิ้นพระชนม์ หรือถวายพระเพลิง การใช้คำเช่นนี้ก็สอดคล้องกับ เรื่องของกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ที่ไม่ไว้พระองค์เป็นเจ้า ดังนั้นผู้แต่งก็คือกรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) นั่นเอง

๒. การวินิจฉัยระยะเวลาแต่ง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงวินิจฉัยว่าจดหมายเหตุนี้ แต่งขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ด้วยเหตุผลที่สำคัญ ๒ ประการคือ

๑. มีคำที่ใช้เป็นสรรพนามเรียกพระเจ้าแผ่นดินอยู่หลายคำ ซึ่งใช้เป็นคำทางราชการตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงต้นรัชกาลที่ ๓ เช่น พระเจ้าอยู่หัวในบรมโกศ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง สมเด็จพระอัยกา ฯลฯ คือ ถ้ากษัตริย์องค์เก่าสวรรคต องค์ใหม่ขึ้นแทน ก็เรียกองค์เก่าที่ยังไม่ได้ถวายพระเพลิงว่า พระพุทธเจ้าอยู่หัวในบรมโกศ และถ้าถวายพระเพลิงแล้วก็เรียกว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง, ถ้ามีกษัตริย์องค์ที่ ๓ อีก คือองค์ที่ ๒ สิ้นพระชนม์ ก็เรียกองค์ที่ ๑ ว่า สมเด็จพระอัยกา ส่วนองค์ที่ ๒ เรียกว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เป็นต้น และถ้าเป็นภาษาพูด มักจะเรียกรัชกาลที่ ๑ (องค์ที่ ๑) ว่า แผ่นดินต้น องค์ที่ ๒ ว่า แผ่นดินกลาง อันเป็นเหตุในรัชกาลที่ ๓ ทรงรังเกียจว่าถ้าเป็นเช่นนั้น รัชกาลปัจจุบันก็เป็นแผ่นดินปลาย เป็นคำไม่ไพเราะและไม่เป็นมงคล จึงโปรดให้สร้างพระนามตามพระพุทธรูปฉลองพระองค์เสีย และในจดหมายเหตุยังใช้คำว่า แผ่นดินต้น และ แผ่นดินกลางอยู่ แสดงว่าแต่งในสมัยรัชกาลที่ ๓

๒. กรมหลวงนรินทรเทวีประสูติตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ายังไม่เสียแก่พม่า และเมื่อเทียบพระชนมายุกับสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ คงมีพระชนมายุแก่กว่า ๑๐ ปีขึ้นไป และในขณะที่เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ คงจะมีพระชนมายุราว ๗๐ ปี ซึ่งตกอยู่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ

๓. การวินิจฉัยคุณค่าของจดหมายเหตุ

รัชกาลที่ ๔ ทรงแสดงพระเมตตาพจน์ว่า จดหมายเหตุเรื่องนี้น่าเชื่อถือได้ ยังไม่มีการแก้ไขแต่งเติมหรือคิดเขียนขึ้นเอง โดยผู้แต่งได้เขียนขึ้นโดยอาศัยความทรงจำเรื่องราว และเหตุการณ์ตั้งแต่ครั้งตอนปลายกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ จึงทรงยกย่องว่าเป็น "หนังสือพหุมหาราชไม่มีตัวแมลงเจาะไชเลย ความคงแก่โบราณ"

ส่วนลักษณะของเหตุการณ์และเรื่องราวต่าง ๆ บางที่ผู้แต่งได้ทราบโดยการบอกเล่า (เพราะสมัยกรุงศรีอยุธยาผู้แต่งมีพระชนมายุยังน้อย) ส่วนเรื่องราวในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงเห็นเหตุการณ์ต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง และพระสามีของท่านที่มีตำแหน่งเป็นนายกวัด รับราชการในสมัยกรุงธนบุรี จึงทำให้ทราบเหตุการณ์ทั้งในวังและนอกวังอย่างละเอียด โดยเฉพาะเรื่องในวัง แต่งอย่างมีความรู้ดีสมกับเป็นเจ้านายฝ่ายหน้า เหตุการณ์และเรื่องราว

ต่าง ๆ ดังกล่าว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงสรุปว่า "ข้อความทั้งปวงกล่าวยุติด้วยเหตุผล"

๔. การวินิจฉัยลักษณะการเขียนบันทึกจดหมายเหตุ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระราชวิจารณ์ลักษณะการเขียนจดหมายเหตุว่ามีลักษณะที่น่าสังเกตอยู่สามประการ คือ

๑. ข้อความที่บันทึก จดด้วยความระมัดระวังและชื่อตรงไม่มีอันตรายอย่างใดเลย อาจจะมีการยอพระเกียรติปะปนอยู่บ้างแห่งละเล็กน้อย แต่บางตอนที่เขียนขึ้นด้วยความกระตือรือร้น ภาษาร้อยแก้วที่บันทึกจะสัมผัสกันคล้ายร้อยยาว แต่ก็มืออยู่น้อยแห่ง

๒. ข้อความส่วนมากเขียนสั้น ๆ แต่บางทีก็เรียงไม่เป็นภาษาหรือใช้ภาษาไม่แจ่มแจ้ง ทรงเห็นว่า เป็นเพราะวิธีเรียบเรียงหนังสือในชั้นนั้นไม่มีเครื่องมือนิพนธ์อย่างปัจจุบัน และผู้แต่งก็มีได้เป็นผู้มีความรู้สูง ดังที่วินิจฉัยมาแล้วข้างต้น

๓. ข้อความที่บันทึก ถ้าเป็นเรื่องรบทัพจับศึก เป็นราชการแผ่นดิน อันไม่ใช่เรื่องของผู้หญิง เกินกว่าที่ผู้แต่งจะพรรณนาให้ถูกต้องหมดจดได้ จะกล่าวสั้น ๆ โดยรวบสรุปเข้าเป็นหมวด ๆ พอให้รู้เหตุการณ์ หรือ เรื่องใดที่ไม่สู้จะเป็นเรื่องเกียรติยศก็จัดย่อไว้พอให้เป็นที่สังเกต

ลักษณะพระราชวิจารณ์

เนื้อหาในจดหมายเหตุกล่าวถึงเหตุการณ์ที่พ่ายกมาตีเมืองไทยในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ และต้องเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าในที่สุด แล้วกล่าวถึงการกู้ชาติของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งในจดหมายเหตุเรียกว่า "แผ่นดินคืน" กล่าวถึงเหตุการณ์สมัยกรุงธนบุรี รัชสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และจบลงแก่รัชสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อทรงนำเรื่องนี้มีมาพระราชวิจารณ์ ได้ทรงพระราชนิพนธ์ค่าน้ำเรื่อง ว่าเหตุใดกองทัพพม่าจึงยกมาตีไทย เพื่อนำความคิดของผู้อ่านก่อน แล้วทรงยกข้อความในจดหมายเหตุมาแสดงเป็นข้อ ๆ แล้วจึงทรงวิจารณ์เป็นตอน ๆ สั้นบ้างยาวบ้างตามแต่เห็นสมควร เช่น

" ๑. กวาดครัวผ่นหย่อนสาย เชือกให้จงข้างช่องใบเสมา ประตูเมืองไม่เปิดให้ออกกลางคืนอยู่สัก ๑๕ วัน (เป็นค้ำจดหมายเหตุ)

๑. กวาดครัวผ่นหย่อนสาย เชือกให้ลงข้างช่องใบเสมา คิดไม่เห็นว่าจะทำไมจึงต้องทำเช่นนั้น ถ้าจะมีเหตุก็แต่เรื่องคนคุมไม้พอ เขลยมาก แต่ประตูก็ดู เหมือนว่าเปิดกลางวัน ปิดแต่กลางคืนเมื่อจะมืดเสียให้เสร็จตอนออกมาเป็นพวง ๆ ก็ได้ ด้วยเหตุฉะนั้นในข้อนี้ยังเอาเป็นอธิบายไม้พอ (เป็นพระราชวิจารณ์)

๒. ตั้งให้นายทองสุกเป็นเจ้าอยู่โพสามต้น (เป็นค้ำจดหมายเหตุ)

๒. ในนี้ว่าตั้งนายทองสุกเป็นเจ้า จะเข้าใจว่านายทองสุกคนนี้เป็นสุกี้ ที่เรียกว่าพระนายกอง (เป็นพระราชวิจารณ์) หรือ

๓. ให้นายบุญสงเป็นเจ้าอยู่เมืองธนบุรี พม่าเลิกทัพกลับไป

๓. เจ้าเมืองธนว่าชื่อนายบุญสง ผิดกับพงศาวดารว่า เจ้าทองอิน

๔. แผ่นดินตันกับไพร่ ๕๐๐ ไปปะพระเชียงเงินให้พลายแหวนกับพังหมอนทรง

๕. พระเชียงเงินมีชื่อในพงศาวดาร แต่พลายแหวนกับพังหมอนพิสดารออกไป" ฯลฯ

ส่วนลักษณะพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุนั้น ทรงใช้หลัก เกณฑ์และวิธีการหลายอย่าง จึงทำให้พระราชวิจารณ์นี้มีคุณค่ามาก กล่าวคือทำให้เข้าใจจดหมายเหตุชัดเจนขึ้น เช่น

๑. ทรงใช้วิธีการแปลความและอธิบายความควบคู่กันไป

" ๑. แผ่นดินตันอยู่หน้าวัดแก้ว ไต่ยิงสุ่ม่าครึ่งหนึ่ง ต้องคาดโทษมิให้ยิงให้แจ้งศาลาก่อน พม่าล้อมไว้ ๓ ปี

๑. คำที่เรียกว่า แผ่นดินตัน หมายความว่า เจ้ากรุงธนบุรี เกรงที่เล่าต่อกันไปถึงจะยิงปืนต้องบอกศาลา มิโนที่อื่นคล้ายกัน เช่นจดหมายเหตุลงอุคม และมีคำเล่าถึงเรื่องหม่อมเพ็งหม่อมแมน ซึ่งเป็นคนชวัญ อ่อนกสัวิน ข้อนี้นับว่าเป็นพยานอีกเรื่องหนึ่ง

๒. นิมะโรงมีตะแคง พระยาเจ่งพาดรหนิมาพึ่งพระบารมี

๒. ตอนนี้คล้ายกับพงศาวดาร ในพงศาวดารลงไว้ว่า จุลศักราช ๑๑๓๖ นิมะเมียดก มังระเจ้าแผ่นดินพม่าทราบว่ามีเมืองไทยกลับคืนตัวขึ้น จึงให้ลงมาเกณฑ์เมืองเมาะตะมะตั้งค่าย ปลูกฝู้งฉางที่ทำดินแดงสามสพบ เกณฑ์มอญลงมาล้อมขึ้นมา แต่เจ้าเมืองเมาะตะมะเก็บเงินทองแก่พวกครวรามัญ พลเมืองได้ความเดือดร้อนนัก เป็นขบถ ยกตีขึ้นไปได้เมืองจัตตองเมืองหงษา ไปล้อมเมืองอย่างกึ่งไว้ เจ้าอังวะจึงให้อะแซหวุ่นกี้มาตีพวกมอญแตกกลับลงมา พวกมอญจึงได้หนีเข้ามาเมืองเรา แยกกันเป็นหลายพวก มอญครวรมันคือมอญพวกพระยาเจ่ง " เป็นต้น

๒. ทรงใช้วิธีการตีความหรือวิธีการตีความประกอบกับการขยายความ เช่น ในจดหมายเหตุกล่าวถึงตอนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เสด็จเถลิงถวัลยราชย์ปราบดาภิเษก ได้ทรงพระราชวิจารณ์ประกอบในเชิงตีความว่า

" ๑๓๒. แรกเสด็จยังประทับ ณ วัดคงไม้พระมหาโพธิ์บัลลังก์ ประจันพระยามารด้วยพระบารมี ๓๐ ทัศ เป็นปฐมกษัตริย์สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เสด็จข้ามฟากฝั่งมทรรณพ เฉลิมภพกรุงทวาราวดี พระโองการให้ฐานานายกที่ท้องสนามหลวงในพระอุโบสถหอไตร เสร็จเชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐาน ส่วนพระธรรมไว้หอไตรก่อพระเจดีย์ฐานประจุมรธาพร้อม เสร็จ

๑๓๒. ท่านนิกของท่านสนุกดี คือ เสด็จมาเหยียบเมือง แรกก็ประทับพลับพลาวัดโพซึ่งท่านเรียกว่าโพธิ์บัลลังก์ ผลณมารก็คือมารภาคตะวันตก เสด็จข้ามฟากมาเฉลิมภพกรุงทวาราวดี ก็คือย้ายมาเสวยฟากตะวันออก ไม่อยู่เมืองธนซึ่งเป็น เมืองน้อย _ _ _ "

อีกตัวอย่างหนึ่ง เป็นพระราชวิจารณ์ในข้อ ๑๖๔ ได้ทรงตีความคำทำนายจากหนังสือเล่มหนึ่ง มีคำทำนายในกาลครั้งนั้นว่า "หงส์ลงในหนอง พรานผู้หนึ่งยิงหงส์ตาย ภายหลังเลือกพรานผู้ที่ยิงหงส์นั้นตายเสีย" ทรงตีความและขยายความว่า

"ผลท่านายเทียบ หงส์นั้นคือ เมืองหงสาวดี เดิมเสียแก่เมืองพม่าสิ้นสูญเชื้อวงศ์ มาช้านาน เมื่อแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เจ้าฟ้าพรกรุงเก่า สมิงทอและพระยาทะเลระ คึกกบฏแข็งเมืองตั้งรามัญประเทศขึ้น เป็น เอกราช มีเมืองหงสาวดี เป็นพระมหานคร ได้กระทำศึกกันกับพม่า รามัญมีชัยชนะจับเจ้าแผ่นดินพม่าลงมาขังไว้ในเมืองหงสาวดี อองใจจะนายบ้าน มุกโชโบ ซึ่งเป็นมังลองมาตีเมืองหงสาวดีได้ จึงได้แก่พรานผู้ซึ่งยิงหงส์ตาย ฝ่ายกรมพระราชวังองค์ที่ ๑ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก พวกพม่าเรียกกันว่า พระยาเสือ จนมีปรากฏในพงศาวดาร เมื่ออะแซหุ่นก็จะยกมาตี เมืองพิษณุโลก _ _ _" เป็นต้น

๓. ทรงพระราชวินิจฉัยขยายความ เรื่อง เดิมที่ยังไม่ถูกต้องให้ถูกต้อง ตัวอย่างเช่น

" ๑๔. ไปตีเมืองตราด เมืองจันทบุรี ศิริยอง เมืองชล เข้าปากน้ำเมืองธนบุรี เดือน ๑๒ ปีขุน นพศก

๑๔. จดหมายนี้กล่าวนอก เป็นใน โกลเป็นโกล คือกล่าวถึงตราดก่อนตีย้อนกลับเข้ามา เห็นจะไม่รู้แผนที่ ความจริง เจ้ากรุงธนได้เดินเข้าไปปลีก ท่างฝั่งน้ำทางตะวันออก ดั้งหน้าออกไปนครนายก ปราจีน แล้วไปทางบางละมุง ระยอง ไปจันทบุรีทีเดียว เมืองตราดออกไปแต่ไม่ได้ตั้งอยู่ การที่หลบไปทางตะวันออกมากเช่นนี้ เพราะในแถบแม่น้ำพม่า เกือบกล่นไปทั้งนั้น ไปจับลงเดินริมทะเลตั้งแต่ทองหลางพาทองไป ตั้งแต่เมืองชลไปนั้นพม่าเสียแล้ว ขากลับยกจากจันทบุรี เดือน ๑๑ มาแวะเมืองชล เข้ามาถึงเมือบตต่อเดือน ๑๒ นั้น เห็นจะถูก"

หรือในพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุข้อ ๔๔. ได้ให้ความถึงพงศาวดารญวน ฉบับหนึ่ง ซึ่งมีเนื้อความว่า "องเชียงสือ เมื่อเวลาไค้ตั้งเมืองไซ่ง่อนกำหนดว่าเดือน ๖ ปีฉลูศรีศก จุลศักราช ๑๑๔๓ แต่งให้ทามหิน เป็นราชบุตรเจ้าพูลพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการ เข้ามาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา _ _ _" และทรงพระราชวิจารณ์ทักท้วงข้อผิดพลาดบางประการว่า

" เนื้อความในพงศาวดารฉบับนี้ ออกจะสุมิหลักฐาน แต่ปีที่สอบสวนผู้แต่งไม่มีความรู้ หลงไปว่าตัวรู้ เทียบศักราชผิดตั้ง ๒๐ ปี ปรากฏว่านั้รัชกาลกรุง เทพ เปลี่ยนกัน เมื่อใดก็ไม่ทราบ ข้าแต่แปลหนังสือมีกาทักทายเยื่อ ไม่มีข้อความ เข้าไปบนอยู่มากนัก จึงทำให้หนังสือเสียไปเป็นอันมาก " เป็นต้น

๔. ทรงใช้หลักฐานประกอบพระราชวิจารณ์ ทำให้พระราชวิจารณ์นี้ทำหน้าที่นำเชื่อถือ เช่น มีการเปรียบเทียบจดหมายเหตุหลักฐานจากแหล่งอื่น ๆ ว่าตรงกันหรือไม่ ถ้ามีหลักฐานตรงกัน ก็ถือเป็นข้อยุติได้ ตัวอย่างเช่น

" ๒๔. กรมหมื่นเทพพิพิธ เจ้าศรีสังข์ไปอยู่ที่พม่าย ต่อสู้รบประจัญกัน จับได้กรมหมื่นเทพพิพิธ บุตรชาย ๒ บุตรหญิง ๑ กับเจ้าศรีสังข์ กรมหมื่นเทพพิพิธ ท่านให้สำเร็จโทษเสีย เจ้าศรีสังข์หนีไปเมืองขอม"

๒๔. เจ้าศรีสังข์ในที่นี้ไขว้เขวกันอยู่ในพงศาวดารว่า เจ้ากรุงธนบุรีออกไปจันทบุรี เจ้าจัญ เจ้าศรีสังข์ หนีออกไปเมืองพุทธไสยาส ซึ่งเป็นเหตุให้ยกขึ้นมีหนังสือไปถึง

พระยาราชเศรษฐีพานให้มาสวมภักดิ์ ส่งตัวเจ้าจ้อย เจ้าศรีสังข์ ลูกกรมหมื่นเทพพิพิธ ในพงศาวดารว่าเจ้าประยูง ถึงเจ้าศรีสังข์ที่กล่าวในหนังสือฉบับนี้ ก็จำหน้าว่าหนีไปเมืองขอมลงความกัน" ตัวอย่างอีกตอนหนึ่งคือ

" ๑๔๕. ๗ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีระกา เอกศก เพล่าบาย ๓ โมง ๖ บาท อสนีบาตพาดสายตกคุดหน้าบ้านมุขเด็จ เบื่อพิศบุตรใหม่ตลอดทรงบนปราสาท ปลายหักพิศพาดลงพระปรีศซ้าย เป็นสองซ้า ลงขุมพระทวารแต่เฉพาะใหม่"

๑๔๕. พระที่นั่งอัมรินทร์มหาปราสาทองค์นี้ มีจดหมายไว้ในสมุดพระโรงฉก จุลศักราช ๑๑๔๖ ว่ายกยอดเมื่อวันศุกร์เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เพล่า ๒ โมงเช้า ๔ บาท วันที่เพลิงไหม้นั้นถูกต้องกับจดหมายนี้ " เป็นต้น

๕. ทรงใช้ความเป็นพหูสูตรคือนำเรื่องที่ได้ทรงได้สดับรับฟังมาเป็นส่วนประกอบในพระราชวิจารณ์ ทำให้ผู้อ่านได้ทราบเกร็ดประวัติศาสตร์บางตอนที่หาอ่านได้ยากจากที่อื่น ๆ ตัวอย่างเช่น

" ๑๒๕. เรียกท่านที่ทรงผนวชว่า ประจวบเกิด ท่านว่าสิ้นบุญเราแล้วอย่าทำเลย

๑๒๕. _ _ _ _ _ ข้อที่พระเจ้ากรุงธนบุรีร้องตอบเช่นนี้ ตรงกันกับที่เคยได้ยินคุณปลัดเสงี่ยมเล่าว่า พระพงษ์นรินทร์อายุได้ ๑๒ ปี เข้าไปติดอยู่ในโบสถ์วัดแจ้งที่ซึ่งเจ้ากรุงธนนั้นด้วย เจ้ากรุงธนร้องตอบมาเช่นนี้ แล้วได้บอกด้วยว่าคงไม่รอดบ้านเมืองเป็นของสองพี่น้องเขานั้นแน่ ถ้าไม่ตายก็ฝากตัวเขาให้ตีเกิด ได้ให้ประจำสายหนึ่งที่ดีตัวไปแก่พระพงษ์นรินทร์ในเวลานั้น พระพงษ์นรินทร์ยังได้รักษาประจำนั้นไว้ได้ เป็นประจำกระดาดลงเลขยันต์ลงรักปิดทองทั้ง ๑๐๘ เม็ด" อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ

"๒๒๕. ๗ วันพุธเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ สำเร็จโทษตัดไม้ไม้ไผ่หน่อ ข่าพ่อไม่เลี้ยงลูกสำเร็จโทษเสียด้วยกัน ๗ รัชปทุมคงคา (คนอื่น) หั่งนั้นประหารชีวิตที่สำเหร่

๒๒๕. เรื่องตัดไม้ไม้ไผ่หนามหน่อ ที่ท่านผู้เขียนท่านมาย้าลงไว้ในที่นี้ นึกถึงการเก่าเมื่อเวลาเปลี่ยนแผ่นดินครั้งแรก รัชหน้าทูลจะขอให้เอาลูกเจ้ากรุงธนไปล้มน้ำเสียตามคำสุภาสิต เขาว่าตัดทวยอย่าไว้หนามหน่อ ข่าพ่อย่าไว้ลูก แต่วังหลวงทรงเห็นเป็นการดูร้ายเกินนึกไม่ยอมให้ทำ รัชหน้าจึงทำนายว่า แล้วจะให้ยากแก่ลูกหลาน ครั้นเมื่อเกิดเหตุครั้งนี้ พวกกันเห็นว่า คำที่รัชหน้ารับสั่งนั้นถูก" เป็นต้น

๖. ทรงพระราชวิจารณ์โดยพยายามวางพระองค์เป็นกลาง คือ พยายามลดอคติบางอย่างบางประการลงไป ตัวอย่างเช่น หลักฐานของสองฝ่ายขัดกัน ก็จะไม่ทรงตัดสินว่าฝ่ายใดถูก เช่น

" ๑๑๘. พระยาสรรรค์ให้มณเฑียรพระราชคณะให้ถวายพระพร ให้ทรงบรรพชา
ชำระเคราะห์เมือง ๓ เดือน

๑๑๘. ตามพงศาวดารความตรงข้ามกันว่า รัชกาลให้มณเฑียรพระราชคณะให้ออก
ไปเจรจาดูความเมืองรับผิดชอบ ข้อที่หนังสือนี้ว่าพระยาสรรรค์ให้พระราชคณะทูลให้ทรงบรรพชา
ชำระพระเคราะห์เมือง ๓ เดือน ความเห็นจะลงกันได้เป็นอุกทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างคนต่างคิด"

หรือตัวอย่างอีกตอนหนึ่งที่กล่าวถึงพระอาการของพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงใช้คำว่า
"หลง" ไม่ใช่คำว่า "บ้า" หรือ "เสียพระสติ" หรือ "พระสติหิ่มเพี้ยน" คือ

" ๑๑๙. ทรงพระสรวลตบพระเพลาว่า เอหิภิกขุलयมาถึงแล้วให้เชิญพระ
กรรปิตออกไป

๑๑๙. ที่ทรงตบพระเพลาว่า "เอหิภิกขุलयมาถึงแล้ว" นี้สมสำนวนเจ้ากรุงธนมา
รู้เท่าแต่หลงหน่อย ๆ " เป็นต้น

๗. ทรงพระราชวิจารณ์โดยแสดง เหตุผลหรือความคิด เห็นส่วนพระองค์ประกอบ

ตัวอย่าง เช่น ทรงพระราชวิจารณ์เรื่องรามเกียรติ์ฉบับหนึ่ง ที่มีผู้อ้างว่าเป็นบทพระราชนิพนธ์
ในรัชกาลที่ ๑ แต่พระองค์ทรงพระราชวิจารณ์ว่า

"หนังสือที่ทอสมุคเข้ว่า เป็นพระราชนิพนธ์พระพุทธรูปยอศฟ้า แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า
มิใช่ เป็นบทละครครั้งกรุงเก่า ชาวเมืองนครศรีธรรมราชศศเอาไป สำเนียงจึงได้กวัดแกว่ง
ถ้าหากว่าจะได้ เป็นพระราชนิพนธ์แก้ไข ก็มีแปลออกอยู่แต่ที่ไม่ใช่หน้าพาทย์คาบลงที่คำหนึ่งหรือ
คำสาม นึกสงสัยว่ากรุงเก่าก็คงจะไม่ใช้กันมาบ้างแล้ว"

หรืออีกตอนหนึ่งในที่ในศัวงจดหมาย เหตุกล่าวถึงพม่าซุกอุโมงค์เข้าเมือง นอกจาก
แสดงความคิดเห็นส่วนพระองค์ลงไปแล้ว ยังได้สอดแทรกอารมณ์ความรู้สึกลงไปด้วย คือ

" ๘. พม่าซุกอุโมงค์เข้าเผาเมือง ใต้คานวังหน้าก่อน

๘. ที่ว่าพม่าซุกอุโมงค์ในที่นี้ ชุตราลงไปตามริมกำแพง เอาเชื้อเพลิงเผาให้
กำแพงทรุด ชูเถอะ พม่ามีกำลังอะไรจะยกหักเข้าในกำแพงก็ไม่ได้ ชูเถอะ ชาวเมืองข้าง
นี้ให้พม่ามีมาสุมไฟริมกำแพงได้ มันเหลวเข้าหากันทั้งสองฝ่ายเช่นนี้ " เป็นต้น

พระอัจฉริยลักษณะในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จากพระราชวิจารณ์

พระราชวิจารณ์จดหมาย เหตุเรื่องนี้ ได้สะท้อนให้เห็นพระอัจฉริยลักษณะในพระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ หลายประการได้แก่ ทรงพระสุชม์ภักดิ์ภาพลึกลับซึ่ง ทรงเป็นนัก
อักษรศาสตร์และนักใช้ภาษาชั้นครู และทรงรอบรู้ศิลปวิทยาการหลายแขนง ดังจะกล่าวถึง
พระอัจฉริยลักษณะเหล่านี้ไปตามลำดับ คือ

ประการแรก ทรงมีความสุขุมคัมภีรภาพที่ลึกซึ้ง และมีความประณีตละเอียดลออ
ยิ่งไม่ว่าทรงพระบรมราชวินิจฉัย เรื่องอะไร จะต้องกล่าวอย่างมีเหตุผลหรือหลักฐานที่เชื่อถือ
ได้เสมอ หลักฐานบาง เรื่องที่เชื่อถือได้ก็ทรงอ้างอิง แต่บางเรื่องถ้าหากไม่มีความสม เหตุสมผล

นำ เชื้อถือก็ทรงกล่าวถึงด้วยพลังแหลมและมีเหตุมีผล ดังตัวอย่างที่ยกมาในตอนก่อน และในตอนต่อไป ความมี เหตุผลและความสุขุมนี้เป็นคุณสมบัติที่สำคัญยิ่งของนักปราชญ์ ซึ่งประกอบอยู่ในพระองค์อย่างสมบูรณ์ นอกจากนั้นทรง เป็นนักค้นคว้าที่มีความริเริ่มการเขียน ประวัติศาสตร์สมัยใหม่ซึ่งอนุชนรุ่นหลังถือ เป็นบรรทัดฐานสืบต่อมา

ประการที่สอง ทรงเป็นนักอักษรศาสตร์และนักใช้ภาษาชั้นครู สังเกตได้จาก พระราชนิพนธ์ค่านำตอนหนึ่ง ได้ทรงพระบรมราชาธิบาย ลักษณะการเขียนที่ดีเอาไว้ว่า "ถ้า จะเขียนหนังสือแล้วคิดนาน ๆ บรรจุความให้แน่นในวรรคหนึ่งแล้วจกลงไป ผู้ใดแต่งหนังสือ ให้สั้นและให้บรรจุความมากได้ ผู้นั้นแต่งหนังสือดี ไม่เหมือนอย่าง เวลาที่เขียนหน้ากระดาษ หนึ่งได้ใจความสักบรรทัดเดียว มีแต่ "เอกชน" "เพื่อนมนุษย์" "โดย" อะไรต่าง ๆ เติม ไปทั้งหน้ากระดาษ " ความคิด เห็น เช่นนี้ เป็นที่ยอมรับสอดคล้องกับมติของนักภาษาศาสตร์ส่วนใหญ่

่งนการใช้ภาษา พระองค์ยังเป็นนักใช้ภาษาที่หาตัวจับยาก สลักการเขียนของ พระองค์ทรงใช้ภาษาง่าย แต่กระชับและชัด เจน นับ เป็นลักษณะสลักการเขียนที่ดี ตัวอย่าง เช่น

"สิทธิโต้ตอบอย่างลาว มีเรื่องอะไรมาแต่ครั้งไหนไม่ว่า เก็บร้อยกินลงราวกับจะ แต่งพงศาวดารกล่าวถึงศักราชทุกครั้งแต่ศักราชนั้นจะห่างกัน เท่าใดก็ช่าง เรื่องที่หนังสือมิไป ข้อความจะว่ากระไรก็ช่าง นิกจะตอบอย่างไรก็ตอบ ในตอนนี้ เจ้ากรุงธนบุรีก็เสียแล้ว ไม่ มีพยานที่จะแต่งค่านำพระราชสนธิ์ให้ยึดยาว ขึ้นต้นชนิดหนึ่งก็จับใจความทีเดียว"

จะ เห็นได้ว่า ข้อความที่ยกมานี้เป็นภาษาไทยที่สละสลวย เกลี้ยงเกล่าอ่านไม่ ซัดหูได้ความชัด เจนดี การลำดับความไม่สับสนวุ่นววน ประโยคส่วนมาสั้น ๆ ไม่กำกวม คำที่ใช้ ส่วนมากเป็นคำไทย นับว่ามีความบริสุทธิ์แห่งสรีลาเป็นอย่างยิ่ง

นอกจากนี้ยังได้ทรงชักท้วงการใช้ภาษาที่ไม่ชัด เจนในตัวอย่างเหตุเอาไว้ หลายตอน อันแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาญาณในด้านอักษรศาสตร์และความแหลมคมการใช้ภาษา ของพระองค์ท่าน ตัวอย่าง เช่น ในจดหมายเหตุบันทึกว่า

-ก. " ๑๑๒. พอรุ่งสว่างเห็นหน้าว่าไทย ฝรั่งเศสกันแก่งลงไปหากัน ผู้คน เบาบางร่วโรย นึก" ในพระราชวิจารณ์กล่าวว่า

" ๑๑๒. พอรุ่งสว่างเห็นหน้าว่าไทย คำนี้ถ้า เปลี่ยนว่าเป็นใครจะ เข้าความดี กระมัง"

-ข. " ๑๓๓. มีการสมโภชแห่เครื่องเล่น เรื่องรามเกียรติ์ อุณรุท อิเหนา มิใช่แห่รูป รูปภาพ แต่ล้วนละครขึ้นรำร้องบนจักรชักล้อ เสือตามทางสกลสามารถ จึงรรมงามไฉน (นัยน์) ตาอันการมทรสพสมโภชทรงผนวชเฉลิมวงษ์พงษ์ กษัตริย์สืบมา " ในพระราชวิจารณ์กล่าวว่า

" ๑๓๓. เรื่องทรงผนวชกรมพระราชวังบวร ดูผู้แต่งปลื้มสนุกสนานมาก แต่ คุมเรื่องไม่ใคร่คิด เล่ากระจัดกระจายไป ถ้าจะ เรียงภาษาใหม่ น่าจะกล่าวว่า ไม่เคยได้ยิน ว่าครั้งใดแต่ก่อนมา _ _ _"

-ค.

"๔๕. เสร็จการสมโภชแล้ว ให้นำผ้าไตรเอกไตรละ
ร้อยไตรถวายทั้งวัด" ในพระราชวิจารณ์กล่าวว่

"๔๕. การหาผ้าเวลานั้นจะเหลือหา จึงต้องทอ ราคาที่แพงมากอยู่แต่คำว่า
ถวายทั้งวัดลงไปข้างท้ายนี้ น่าจะพลาดพลั้งอย่างไรอยู่หรือ "ทั้ง" จะเป็น "ทุก" ถวายทุกวัด
หรือสำหรับสวดมนต์ฉลองพระแก้ว"

ประการที่สาม ทรงรอบรู้ศิลปวิทยาการต่าง ๆ หลายแขนง เช่น เรื่องศิลปะ
การละคร เรื่องนิรุกติศาสตร์ (ความรู้เกี่ยวกับประวัติและที่มาของคำ) เรื่องยศเจ้านาย
เรื่องเครื่องทรงพระมหากษัตริย์ และเรื่องวรรณคดี เป็นต้น ดังตัวอย่าง

-ก. ตัวอย่างความรู้ใน เรื่องศิลปะการละคร ได้พระราชวิจารณ์หนังสือ เรื่อง
รามเกียรติ์ฉบับพระเจ้ากรุงธนบุรี ว่าไม่เหมาะสมที่จะแสดงละครว่าหลายประการคือ

"แต่พระราชนิพนธ์เจ้ากรุงธนบุรีนั้นผิดจากนี้มากมี เล่ากันว่าตั้งโยกฮากหลายตอน
เมื่อจวนจะคลั่งอยู่แล้ว พระราชนิพนธ์ที่ต้องถูกตีกันมากตอนถวายสังข์ ว่า

"กลางวันก็ใช้กลางวันก็ใช้ นั่งยามตามไฟ สีเกราะเคาะไม้อยู่ไม่ได้จึงหนีมา"
คืนเสียงร้องไม่ได้ ถูกเขียนเสียหนักหนาเอาจนร้องได้

ฉบับที่ได้ เห็นดูไม่รุนแรงเหมือนคำเล่าที่กล่าวมาแล้ว แต่ใช้ศัพท์ลึก ๆ รุ่มร่าม
อยู่ หน้าพาทย์ตามแต่จะต้องการที่ไหน ๆ ได้หมด ร้องได้คำหนึ่งก็ถึงหน้าพาทย์ สามคำก็ถึง
หน้าพาทย์ลักษณะที่เป็น เช่นนี้ ไม่เฉพาะ เจ้ากรุงธนบุรี อย่างเก่าก็มีมาส่วนที่ เจ้ากรุงธนบุรีแก้
นั้น มักจะปรากฏอยู่ในตอนทพิศกและในเรื่องอิทธิฤทธิ์วิชาไปทางนั่งพระธรรม

ตัวอย่างหน้าพาทย์นี้จะ เอาที่ไหน เอาที่นั่นดังนี้

"ฝ่ายเทพพาลีคมสัน เขิญพระพรมาลัยอันอาษา มาจัดพลแปลงกายา เป็นภาษา
ราชภาลี ฯ

ฝ่ายเหวหึ่งนั้นบิด เปือน เหมือนหนึ่งวานรกระปี่ศรี ฯ

เข็ค

แพละ เหวะจากไกรลาสคีรี เข้าทำลายพิธิทันใด ฯ

กราว

เสนายักษ์

เข็ค

ฝ่ายมารซึ่งได้รักษา อหังการเข้าบุกรุกไล่ ฯ

วานร

เข็ค

พวกพาลีต่อชิงชัย เข้าดับไฟคือสุรา ฯ

๒ คำ "

ตอนที่ว่าด้วยการรบท่านองเนื้อความดังต่อไปนี้

" ทศกรรฐ์ครั้นเห็นก็เหือดศาล ทยานเข้าชิงชัยศรี ฝึกบ็องกองหน้าเข้ารวี
อสุรีผลันผลุนชิงชัย ฯ เชิต

ไล่กระปี่ตีตามพิศพาด ผาดโผนโจนศึกประชิดไล่ วานรล้มตายพ่ายไป ไล่ตาม
หุ้มหั้นโพรี ฯ เชิต ๔ คำ

พระรามก็ยกทัพแตก แยกกองรุกรบยักษ์ ฯ

ฝ่ายกองคอยแอบในพนาลี ก็ศิขนาบเข้ามา เชิต

กลับรบหม่อมารหังพ่าย ล้มตายมอศม้วยสังขารณ์ ไล่รุกรบขึ้นพันมา โกลาหะสังเป็น

เชิตกราวรำ

โกส ฯ

๔ คำ

บทเข้าพระกรรมฐานร้องช้า ๒๐ คำ เพลิดเพลินกำลังเร่งต่อกไปนี้ ช้า

พระผู้จึงว่าเวรกรรม มันทำท่าท้าวยักษ์ อันจะแก้ไขไปให้ดี ต่อกิจศิษย์วงว
จึงจะสิ้นทิละสาบหายบหายม พยายามอนุโลมลามไหม้ ล้างลนอะกุกลลจย เข้าไปในเขาวะ
วิญญู เป็นสิลสุทธุทธิริโดยดั่งคะประหาร คือบาทแห่งโคตระฎญาณ ประหารโทษเป็นที่หนึ่ง
ไป แล้วจึงทำขึ้นที่สอง โดยเนกขัมมะคลองแกลงไซ ก็เป็นสิลาหับระจับไป อภัยพิภคคะโอพาร์
อย่าว่าแต่พาละโภยโภย ปินไฟไม่กินนะยักษ์ฯ ทั้งทกสวรรค์ชั้นฟ้า จะฆ่าอย่างไรไม่รู้ตาย อย่า
คิดนาไปถึงผู้เช่นฆ่า แต่วิญญูคิดก็ฉิบหาย จะทำอย่างไรไม่รู้ตายดูบายถอยต่ำลงมา อันได้
เนกขัมมะประหารแล้ว คือแก้ววิเชียรไม่มีค่า ทั้งฤทธิและจิตระวิชา อักฤษณะนามะโนมัย กอบ
ไปด้วยโสตรประสาทญาณ การชาติหน้าหลังระลึกได้ ถึงนั้นแล้วอันจะบรรโลย ไม่มีกะหิวถ้ำย
เดียว อย่าประมาณแต่การเพียงนี้สามภพชาติไม่ค่าเดียว สบายไปแต่ในนาทีเดียว หมี่หั้นเหลียว
เนตรอสุรา จะสาอะไรกับรามลักขมณ ถึงไตรจักรทั่วทิศศา ไม่ครันครือฤทธิวิทยา ถ้าปรารถนา
เจ้าเรียนเอา ฯ ๒๐ คำ"

ข้อความที่เรียงลงนี้ เป็นความในใจเจ้ากรุงธนบุรี สำแดงออกให้เห็นชัด เจน
ศัณิก ที่เชื่อวิชากล่าหาญและที่เพลิดเพลินในทางกรรมฐาน รุปร่างความคิด เช่นนี้"

-ข. ตัวอย่างความรอบรู้ใน เรื่องภาษา ได้พระราชวินิจฉัยพระนามของพระเจ้าแผ่นดิน
บางพระองค์ไว้ดังนี้

"นามพระเจ้าอู่ทอง รามาธิบดีศรีสุนทรบรมบพิตร ตรงกับนามนารายณ์อ้าวตาร
มาครองกรุงศรีอยุธยาซึ่งใช้รามสุนทร

นามบรมราชาธิราช เป็นพระราชาที่เป็นใหญ่กว่าราชาจะต่อ เข้ากับพระนามใด
ต่อได้ หรือจะไม่ต่อกับอะไรเลย ยกเปล่า ๆ ก็ได้ ราชาสามัญนั้นคือ อินทราชา ชัยราชา
บรมราชา นครินทราชา เทียรราชา และอะไรอื่น ๆ เหล่านี้ ครองเมืองก็ตาม ไม่ได้ครอง
เมืองก็ตาม เป็นชั้นพระราชา คือ เจ้านายแท้ผู้ซึ่งเป็นใหญ่กว่าราชาเหล่านี้ จึงเป็นบรมราชาธิราช

สรรเพชญ์ เห็นจะมาจากชื่อไทยอย่างเดียวกันกับ สัพเพชญ์ฤททธวงษา ที่ยัง
ใช้อยู่เมืองสิบเก้าเจ้าฟ้า

นามพระบรมไตรโลกนาถ เป็นนามที่คล้ายกับศิวโลกราช เจ้านครพิง เชียงใหม่ และที่เชียงใหม่เรียกพระอินทราชาว่าพระยาบรมไตรจักร เห็นจะใช้กันหลายเมืองอยู่ในฤดูหนึ่งพร้อม ๆ กัน เกี่ยวข้องแก่การข้างฝ่ายพุทธศาสนาพุทธมณฑล

พระเจ้าปราสาททอง ตรงกันกับเจ้าหอคำ

ธรรมฤทธราชหรือธรรมิกราชา อันมาจากพระเจ้าทรงธรรม

พระเจ้าข้างเฝือก เป็นคำที่ยกย่องว่ามีข้างเฝือก

พระมหาจักรพรรดิ ยกย่องว่า มีอำนาจมาก ปราบถ้วนทั่วทั่วถึง

พระนามเหล่านี้เป็นคุณนาม อาจจะใช้ทั่วไปได้ทุกพระองค์ พระเจ้าแผ่นดิน ไม่ใช่พระนามประจำ คราวนี้เรียกเช่นนี้ คราวหน้าจะเรียกอย่างอื่นก็ได้ หรือใช้ตามแบบที่เคยใช้ อย่างไรก็ตามใช้เช่นนั้น เช่นพระนามสมเด็จพระเอกาทศรถธิศวรบรมนาถบรมบพิตร ไม่ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด ถ้าจะมีศกอักษรถึงเมืองเขมรใช้เช่นนั้นใช้ปนกับใหม่ก็ได้ เหมือนอย่างศกอักษร องค์สมเด็จพระวิริยภักษรามมหาอิศราธิบดี (องค์ด้วงบิดานโรคมและศรีสวัสดิ์ เจ้าแผ่นดินเขมรทุกวันนี้ ซึ่งยังมีอยู่มาก ใช้ว่าขอให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถธิศวรบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าเลอทรงบัง ตั้งนี้เป็นต้น "

-ค. ตัวอย่างความรอบรู้ในเรื่องยศของเจ้านาย ได้พระราชวิจารณ์ว่า

"บัดนี้จะตั้งวินิจฉัย ในเรื่องเจ้าต่างกรมแปลว่าอะไร เหตุใดชื่อเจ้ากรมจึงเหมือนกับชื่อเจ้า ข้อนี้วินิจฉัยง่าย คือ เจ้าฟ้าก็ดี พระองค์เจ้าก็ดี ที่มีข้าไทเลขสมสังกตขึ้นมาก การบังคับบัญชาคนข้าไทเหล่านั้น ต้องมีข้าของเจ้าคนหนึ่งสองคนหรือสามคน เป็นผู้ควบคุมผู้คนมากด้วยกัน จะเป็นแต่จางวางนายเวร สมุหบัญชี ชื่อเดิมควบคุมคนมาก ๆ ก็ดูไม่สมควร เจ้าแผ่นดินจึงได้โปรดให้ยกคนหมื่นขึ้นเป็นกรมต่างหากกรมหนึ่งคงอยู่ในเจ้าองค์นั้น เจ้าองค์นั้นมีอำนาจตั้งเจ้ากรมเป็นพระยา พระหลวงขุนหมื่น ปลัดกรมเป็นพระหลวงขุนหมื่น สมุหบัญชีเป็นหลวงขุนหมื่นมีชื่อตำแหน่ง ส่วนเจ้าซึ่งเป็นผู้ปกครองกรมนั้นเป็นเจ้าฟ้าก็คงเป็นเจ้าฟ้า เป็นพระองค์เจ้าก็คงเป็นพระองค์เจ้า แต่การที่ผู้ใดจะออกพระนามเดิมจริง ๆ ฤ็เป็นการไม่เคารพ เช่นกับจะออกพระนามกรมหลวงจักรเจษฎาว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าลา เช่นนี้ก็ดูเป็นกาต่ำสูง จึงเรียกเสียว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ตามชื่อเจ้ากรม ซึ่งเป็นหัวหน้าข้าไทของท่าน ส่วนพระองค์เจ้าเล่า ตามอย่างเก่า ๆ เขายังเรียกพระองค์เจ้ากรมหมื่นนั้น พระองค์เจ้ากรมหมื่นนี้ คำที่ใช้จำหน้าบัญชีเจ้านาย ก็ใช้ว่าพระองค์เจ้ามีกรม และพระองค์เจ้ายังไม่มีกรม เช่นนี้เป็นตัวอย่าง ชื่อเจ้ากรมปลัดกรมอย่างเก่า ๆ ไม่ได้ใช้คำสูงวิเศษอะไรและไม่ได้ใช้เป็นผู้หญิงผู้ชาย เช่นเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพย์ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพก็เห็นได้ตรงว่า พระนารายณ์คงไม่ได้ตั้งพระชนิษฐาให้ชื่อโยธาทิพย์องค์หนึ่ง และพระราชบุตรให้ชื่อโยธาเทพซึ่งเป็นชื่อทหารผู้ชายเช่นนั้น เห็นชัดว่าเป็นชื่อสำหรับเจ้ากรมเท่านั้น

การค่อย ๆ เข้าใจผิดกันมาทุกที เพราะเรียกพระนามกรมจนจับหน้าเจ้าองค์นั้นเสียแล้ว จึงกลายเป็นชื่อเจ้าองค์นั้น ชื่ออย่างเจ้ากรมของตัว คงเหลืออยู่แต่เจ้าฟ้าซึ่งได้รับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามเป็นเจ้าฟ้าก่อนเป็นกรม เช่นเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์

ใช้ทั้ง ๒ อย่าง การที่ชกและนิน เพราะเจ้าฟ้าที่ไม่ได้รับพระสุพรรณบัฏ และชื่ออย่างไทย ๆ เช่น ชกตัวอย่างเจ้าฟ้าลา กรมหลวงจักรเจษฎามานัน เป็นเหตุให้พื้นเพองได้ประการหนึ่ง"

-ง. ตัวอย่างความรอบรู้ในเรื่องเครื่องทรงพระมหากษัตริย์ ได้พระราชวินิจฉัยว่า

"พระพงษ์นรินทร์ใส่ชฎา เบื้อง (เปียง) กรร เจียกหัด ขึ้นยามมาศตาม เสด็จ พระพงษ์นรินทร์โอรส เจ้ากรุงธนบุรี มีบรรดาศักดิ์รองเสนาบดี เช่นแก่สระสนาน ก็ขึ้นข้างต่อเสนาบดี ที่โปรดให้สวมพระชฎา เบื้อง และหัดกรรเจียกนั้น ก็คือชฎาพระกสิหรือชฎาเดินหน แต่ความจริงชฎากับกรร เจียกไม่เกี่ยวข้องแก่กัน ชฎาเดินหนไม่จำเป็นต้องหัดกรรเจียกด้วย เหตุฉะนั้น เจ้านายตามพระบรมศัพทหรือชกศัพ เมื่อสวมชฎา เบื้องจึงไม่ได้หัดกรรเจียก การที่โปรดให้หัดกรรเจียก เช่นนี้ ตัวข้าพเจ้าและท่านกลางจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ โยงไปรยพระศัพทกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สวมชฎา เบื้อง แต่โปรดให้หัดกรรเจียก เป็นพิเศษอย่างเดียวกันกับแบเหนี เป็นต้น"

-จ. ตัวอย่างความรอบรู้ในการวิจารณ์วรรณคดี

ทรงได้รับหนังสือ เรื่องหนึ่งมาจากหอพระสมุด เมื่อทรงอ่านแล้ว ได้พระราชวิจารณ์หนังสือ เรื่องนี้ว่า

"แต่น่าชมผู้ที่แต่งหนังสืออย่างหนึ่ง ว่าหนังสือก็ไม่รู้เรียงความก็ไม่เป็น แต่ได้ ว่ากลอนดี ๆ ออกมาได้หลายแห่ง ทั้งทำให้ผู้ฟังมีใจรู้สึกสงสารได้มาก อยู่ในเหตุการณ์ที่ตกต้องแก่ผู้แต่ง จึงควรนับว่าสำแดงกลอน และสำแดงเนื้อความดีอยู่ จึงได้ผลทั้งแต่งหนังสือไม่เป็น เช่นนั้น" เป็นต้น

คุณค่าของพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ

พระราชวิจารณ์นี้มีคุณค่าในด้านต่าง ๆ หลายประการ ดังที่ได้กล่าวแทรกมาบ้างแล้วในตอนก่อน เช่น เหตุการณ์บางตอนในอดีต เรื่องศิลปะการละคร เรื่องนิติศาสตร์ เรื่องยศเจ้านาย เรื่องวรรณคดี เป็นต้น นอกจากนั้นพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุ เรื่องนี้ยังให้ความรู้ทางด้านโบราณคดี กับวิถีชีวิตของคนในสมัยก่อนเอาไว้มากมาย ดังจะขอยกตัวอย่างประกอบมาพอสมควรคือ

ความรู้ในด้านโบราณคดี มีอยู่มากมายหลายเรื่อง ตัวอย่างที่สดมาดี เป็นเรื่อง การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และวัดสุทัศน์เทพวราราม

-ก. "ในที่นี้จะกล่าวถึงแผนผังวัดพระศรีรัตนศาสดารามสักหน่อย ในรัชกาลที่ ๑ มีพระอุโบสถอยู่อย่างทุกวันนี้กับมีหอไตรอยู่ศูนย์กลางพระอุโบสถ เป็นสระใหญ่ หอไตรอยู่ในกลางสระ การถลอนหอไตรนี้เกิดเพลิงไหม้ จึงได้ถมสระนั้นเสีย ทำเป็นพระมณฑปตั้งอยู่เหนือทักษิณซ้อนกัน ๓ ชั้น ที่ทักษิณนั้นมีพนักกำแพงแก้วหรือจะเรียกว่าไพรี เจาะเป็นดูหาสำหรับตั้งตะเกียงและมีฉัตรปกรองจะเข้าปักสลับกั้นหลังพนักกำแพงแก้วนั้น มีโคมทองแดงประดับทองคำ เปลวตั้งรายรอบทั้งสามชั้น ธวัชจันทร์นั้นตรงขึ้นไปทั้งสามชั้น คล้ายธวัชจันทร์ขึ้นพระปางค์ พลึงห์เป็นนาค ตัวประดับกระจกศรีษะหล่อปิดทอง มีสัตว์คิมพานต์ยืนเชิงธวัชจันทร์อยู่หนึ่งทั้งสามชั้น เข้าใจว่า เมื่อกำพระมณฑปนี้แล้ว จึงได้สร้างพกพระมณฑปยกรธรรม และหอพระนาค

เหตุด้วยหนังสือไว้บนพระมณฑปไม่หมด เพราะฉะนั้นพระระเบียงคอนข้าง เหนือจึงต้องย่อ เปิดกว้างออกไปกว่าข้างใต้ ด้วยจะให้หน้าหอพระนาคและหอพระมรเทียรธรรมใกล้กัน เข้ามาอีกไม่ได้ ด้วยข้างด้านเหนือของพระมณฑปตรงประตูเหนือ นั้นเป็นที่ตั้งหอพระเชษฐูปิตรที่เชิญมาแต่กรุงเก่า รูปร่างจะเป็นอย่างไรไม่ปรากฏ แต่เรียกกันว่าวิหารขาว ครั้นเมื่อรัชกาลที่ ๓ ทรงทำใหม่อย่างเดียวกับวัดพระเชตุพน จึงเปลี่ยนชื่อเรียกว่าวิหารยอด แต่วิหารขาวยังเรียกกันอยู่ก็มี พระเชษฐูปิตร ก็ยังคงอยู่ในวิหารยอดจนทุกวันนี้ ด้านข้างตะวันออก พระมณฑป มีพระเจดีย์ไม้สิบสองหุ้มทองแดงตั้งบนฐานมีมารแบก ๒ องค์ ด้านตะวันออกนอกพระระเบียงมีพระปรางค์ ๔ องค์ เดิมประดับกระจกสีต่าง ๆ จะเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงไว้หรืออย่างไรไม่ปรากฏ แต่ได้เห็นร่างหมายในรัชกาลที่ ๓ ว่า "จมีนไวยวรนาถรับพระราชโองการใส่เกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาสถาสร้างพระปรางค์หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๔ องค์ ลงรักปิดทองเสร็จแล้ว จะได้บรรจุพระพุทธรูปเจดีย์องค์หนึ่ง พระธรรมเจดีย์องค์หนึ่ง พระปกเจกเจดีย์องค์หนึ่ง พระสาวกเจดีย์องค์หนึ่ง พระภิกษุณีสาวกเจดีย์องค์หนึ่ง พระชาฎกโพธิสัตว์องค์หนึ่ง พระสงขเจดีย์องค์หนึ่ง พระยาจักรเจดีย์องค์หนึ่ง กับจะได้เชิญพระบรมธาตุใส่ถ้อยทองคำ บรรจุพระพุทธรูปศิลาขาวในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามองค์หนึ่ง กำหนดพระสงฆ์ ๔๘ เจ้า ๓ รรม ๕๐ จะได้สวดพระพุทธรูปในพระอุโบสถ ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะเมียจศก จุลศักราช ๑๑๔๖ ครั้นรุ่งขึ้น จะได้เชิญพระบรมธาตุ พระธรรมเข้าบรรจุพระปรางค์ และพระศิลาขาวเจ้า ๓ องค์ในที่นี้คือกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์เจ้าอำไพ"

เมื่อได้ความเช่นนี้ น่าจะสันนิษฐานได้ว่า สิ่งสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ท่วงที่ฐานก็เป็นมารเจ็กแบก หิ้งกำแพงก่อเพิ่มออกไปอีกชั้นหนึ่ง เก่งบอกหนังสือก็เป็นอย่างจีน กำลังเป็นเวลาที่เล่นการช่างอย่างจีน จึงควรสันนิษฐานว่าเป็นของรัชกาลที่ ๓

ครั้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างพระศรีรัตนเจดีย์และพระพุทธรูปปรางค์ปราสาทขนาดลงสองข้างพระมณฑป ถึงว่าการก่อพระเจดีย์และพระพุทธรูปปรางค์ปราสาทได้ก่อสูงขึ้นไปถึงชั้นฐานปัทมแล้วก็ดี แต่หักฉิดซึ่งหุ้มติดกันเป็นแผ่นเดียว ยังสิ่งจะก่อขึ้นไปได้สัก ๒ ศอก หรือ ๒ ศอกเศษ ผนังก็ยังไม่ทั่ว เมื่อข้าพเจ้าได้เห็นจำได้ยังได้เห็นหักฉิดพระมณฑปทั้งสามชั้นพร้อมอยู่ด้วยเครื่องประดับ เป็นแต่หักฉิดใหม่วางรอบอยู่ข้างนอกเท่านั้น พระเจดีย์ทอง ๒ องค์ สิ่งจะย้ายไปหน้าพุทธรูปปรางค์ปราสาทในชั้นหลังทีเดียว แต่เหมือนกับก่อใหม่ทับบนพระเจดีย์เก่า เพราะจมอยู่ในพื้นหักฉิดเสียมาก พระระเบียงย่อที่ประตูยอดจุมมงกุฎตรงประตูสวัสดิโสภณนั้นย่อในรัชกาลที่ ๔

การที่กล่าวถึงไฟไหม้หอไตร ในหนังสือฉบับนี้ก็ไหม้ที่ระหว่างพระมณฑป และพระพุทธรูปปราสาท เหมือนอย่างเช่นไหม้พุทธรูปปราสาทปราสาทในรัชกาลปัจจุบันนี้ ถ้าจะเป็นเป็นความอัศจรรย์ในข้อที่ไม่ไหม้พระอุโบสถ จะเติมไฟไหม้ชั้นหลังนี้ด้วยก็ได้ นับว่าเป็นการขมอยู่ ที่ไหม้แห่งเดียวกันทั้งสองคราว"

-ข. "วัดสุทัศน์นี้ กำหนดว่า เป็นกึ่งกลางพระนครจึงตั้งเทวสถานมีเสาชิงช้าลง ณ ที่นั้น ตามประเพณีพระนครโบราณ ข้อซึ่งว่าพระราชประสงค์จะทำให้สูงเท่าวัดพนัญเชิงนั้น

ก็ชอบกล เพราะถมพื้นสูงขึ้นไปมาก ในกระนครซึ่งเป็นที่ลุ่ม

เรื่องสร้างวัดสุทัศน์นี้ คัมภายได้ในกระทรวงวัง ตั้งแต่ชูดรากไปจนก่อฤกษ์ และการสมโภชพระพุทธรูปใหญ่ ซึ่งเชิญลงมาแต่เมืองสุโขทัย ได้ความว่า พระราชดำริเดิมได้พระราชทานนามวัดว่า "มหาสุทธาวาส" ภายหลังจึงได้เปลี่ยนเป็นสุทัศน์ ใจความที่ได้จากในหมายนั้นดังนี้

ฉบับหนึ่ง ด้วยพระยาอภัยรณฤทธิ์รับสั่งไล่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสั่งว่าพระฤกษ์จะได้ชูดรากพระอุโบสถ วัดทำใหม่ ณ เสาชิงช้า พระราชาคณะ ๒๐ รูปจะได้สวดพระพุทธมนต์ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีเถาะนพศก (จุลศักราช ๑๑๖๔) เพล่าบาย ครั้นสวดพระพุทธมนต์จบแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะ ๔ รูป จะได้ประนํ้าพระพุทธมนต์ คนผู้กระทำการเครื่องหัดถกรรมและที่ชูดหังปวง แล้วโหรจะได้บูชาเทวดา ๘ ทิศและพระภูมิเจ้าที่กรุงพาสี ตามประเพณีไสยศาสตร์นั้น ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ เพล่าบาย่ายังรุ่ง จะได้ตั้งบายศรีช้ายขาวบูชาพระฤกษ์ครั้งเถลิงเพล่าเข้าโมง ๓ บาท ได้พระมหาพิชัยฤกษ์ ให้อึ่งมือชูดรากพระอุโบสถให้พร้อมกัน ครั้นพระสงฆ์ถวายชัยมงคลแล้ว จะได้รับพระราชทานเงิน ให้นายด่านกองวัดปลูกโรงมีพาไล ประดับด้วยราชวัติฉัตรกระดาศผูกตักกล้วยต้นอ้อย สำหรับพระสงฆ์สวดพระพุทธมาดีโรงหนึ่ง ให้ตำรวจเอาเตียงมีเส้าโครง เพดานไปตั้งสำหรับรองพระพุทธรูปเตียงหนึ่ง เตียงรอง เครื่องนมัสการเตียงหนึ่ง สัณการีเชิญพระพุทธรูปห้ามสมุทรไปตั้ง เป็นประธานองค์หนึ่ง บาดรน้ำ ๔ มีเทียนติดปากบาดร ต่อขึ้นไปก็สั่งตามเคยแปลกแต่ให้ตั้งราวรับสายลัญจณ์รอบจังหวัดที่ชูด และให้เกณฑ์คนส่งให้นายด่านที่จะชูดราก ๑,๒๐๐ คน อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง อาหารเวลานั้นช่างถูกจริง ฤช้าวสารจ่ายต่างหาก ส่วนราคากับข้าวสำหรับละสลึง เพื่อง หวานสำหรับละสลึง ให้มีขนมเงินน้ายาค้วย

อีกฉบับหนึ่ง ด้วยพระยามหาอำมาตย์รับสั่งไล่เกล้าฯ สั่งว่าหลวงโลกทีปโหรมีชื่อกำหนดพระฤกษ์จะได้ก่อรากพระอุโบสถวัดมหาสุทธาวาสหุลเกล้าฯ ถวาย ณ วันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก (จุลศักราช ๑๑๗๐) เพล่าบาย ๒ โมง ๖ บาท พระราชาคณะ ๕๐ รูป จะได้สวดพระพุทธมนต์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เพล่ารุ่งแล้ว ๒ โมง ๖ บาท พระฤกษ์จะได้ก่อรากพระอุโบสถ แล้ว พระสงฆ์จะได้รับพระราชทานเงิน ให้นายด่านปลูกโรงสำหรับพระสงฆ์สวดโรงหนึ่ง มีราชวัติฉัตรธงประดับตักกล้วยต้นอ้อย ศาลเทวดา ๔ ศาล ให้ปักไม้พาดราวรับค้ายสายลัญจณ์ให้รอบพระอุโบสถ แล้วให้เอาธงเงินปักปลายเส้าแบบให้ครบทุกเส้า ให้แปดตำรวจปลูกพลับพลาข้างหน้าข้างใน ฉนวนที่สร่งที่ลงพระบังคนให้พร้อม ตั้งเตียงพระพุทธรูปเชิญพระห้ามสมุทรไปตั้ง เป็นประธานองค์หนึ่ง มีหมอนน้าพระพุทธมนต์ ๕ ทราว ๔ ให้สนมรับ เครื่องนมัสการทองน้อยต่อหน้าข้างในไปตั้ง ให้สลัด เกณฑ์ราชวัติฉัตร เบญจรงค์ปัก ๘ ทิศ เครื่องทองน้อยในที่นี้ เห็นจะเป็น เครื่องทองทิศเวลานั้นจะ เรียกว่าทองน้อย เพราะมีข้อบังคับว่า ให้มีรูปเทียนพุ่มข้าวตอกดอกไม้สำหรับเครื่องให้พร้อม นอกนั้นก็เรื่องเสียงพระตาม เคย

อีกฉบับหนึ่ง ด้วยเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช รับสั่งไล่เกล้าฯ ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรีธธาให้อาราธนาพระพุทธรูปชึงอยู่ ณ เมืองสุโขทัยลงมา

กรุงเทพฯ แล้วทอดหุ่นอยู่กลางน้ำหน้าพระตำหนักแพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการมหรสพสมโภช เพลากลางวัน กลางคืน ครั้นถึง ๗ วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ (ไม่มีปีไม่มีศักราช เห็นจะเป็นปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐) เพลาเข้าพระสงฆ์ ๒๐ รูปรับพระราชทานฉันที่เรือบัลลังก์ แล้วถึงเพลาบ่าย ๒ โมง จะได้ตั้งบายศรีทอง เงิน ทอง ที่เรือหน้าพระพุทธรูป สมโภช เวียนพระเทียนนั้น ให้ข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน มารับแว่นเวียนพระเทียนให้พร้อมจงทุกหมู่บ้านทุกกรม อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง

สั่งบายศรีแปลกอยู่ บายศรีเงินสำหรับหนึ่ง ทองสำหรับหนึ่ง ทอง ๒ สำหรับ รวม ๔ สำหรับ ให้มีห่มข้าวชั้นเชิงพานรองนำรักแว่น (สำหรับ) เวียนเทียน ดัดเทียน เทียนยอดบายศรีแป้งหอม น้ำมันหอม

อนึ่งพระพุทธรูปนั้น ไม่ใช่องค์เดียว เห็นจะ ๓ องค์ซึ่งตั้งเครื่องนมัสการให้สนมพลเรือนรับเครื่องทองน้อย สำหรับบูชาพระพุทธรูปองค์ใหญ่สำหรับหนึ่ง เครื่องกระเบาะมุข สำหรับบูชาพระพุทธรูปองค์น้อย ๒ สำหรับ

หมายฉบับที่ ๓ นี้ควรจะอยู่ที่ ๒ แต่เหตุใดเขาจึงจดไว้เป็นที่ ๓ ก็ไม่ทราบ ครั้นจะคัดขึ้นไปไว้ที่ ๒ เกรงจะผิด เหตุด้วยหมายฉบับหลังไม่มีปีและศักราช จึงได้ลงเรียงไว้ตามลำดับเดิม แต่ไม่เห็นมีท่าทางที่จะผิด ด้วยการที่หล่อแก้ซ่อมแปลงโตทำที่วัดสุทัศน์ มีเดือนปีปรากฏว่าเป็นเดือนยี่ ปีมะโรงสัมฤทธิศก สมโภชพระ เดือน ๔ จะเป็นเดือน ๔ ปีมะเส็งเอกศกไม่ได้ เพราะพระไม่ได้ไปถึงที่ตั้งนี้"

นอกจากนั้นพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุเรื่องนี่ยังชี้ให้เห็นวิถีชีวิตของคนสมัยก่อนหลายประการ เช่น เรื่องความเชื่อ การลงโทษผู้ทำความผิด และสภาพของบ้านเมืองในสมัยยุคเป็นต้น ตัวอย่างความเชื่อ เช่น

-ก. "ดวงพระสุริยเยียมเพียงปลายไม้ฤกษ์บนนั้นวิปริต รูปเมฆเป็นอาวูธผ่ากลางดวงอาทิตย์ เป็นอัศจรรย์"

คงจะได้เห็นกันว่าเป็นลาง แต่เห็นจะไม่ใช่ลางแผ่นดินแผ่นดินทรายที่เดียว เป็นลางถูกเขียนถูกฆ่ากันมาก"

-ข. "วิบัติหนูกัดพระวิสูตร รับสั่งให้ชิดภูบาล ขาญภูเวศร์ ฝรั่งเศสโปรตทั้งคูให้เข้ามาไล่จับหนูให้ที่เสวยในที่ด้วย

เรื่องเกิดหนูกัดพระวิสูตรนี้ ออกจะถือ เป็นอุบาทว์ข้อที่ว่าฝรั่งเป็นชิดภูบาล ขาญภูเวศร์ ชื่อนายเวรมหาดเล็กวังหน้าก็ชอบกล ฝรั่งนี้เข้าใจว่าโปรตุเกสอย่างพวกกะตังจีน"

-ค. "พระอัยกาเข้าเมืองได้ ๓ วัน เจ้าลูกทรงครุภีประสูติเจ้า ๗ วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ ประสูติเป็นพระราชกุมารประโคนแต่สังข์สิ้นช้องชัย แผลงมมทั้งไข้ จึงจกตพร้อมกันแผลงมมอดิจกรม จึงจกไปได้ ๑๒ วันเจ้าแม่สิ้นพระชนม์ ส่วนเจ้าลูกให้พระพี่นางเธอเอาไปเลี้ยง ให้นามเจ้าสุพันธวงศ์ ศพนันท์ก่อนภูไว้ ๗ รัชชบางยี่เรือ ให้ประโคนทุกเพลา" เป็นต้น

ตัวอย่างความรู้เรื่องการลงโทษสมัยก่อน เช่น "ให้เขียนเอาน้ำเกลือรด ทำ
ประจานด้วยสนลาหีส ประจานชีวิตนำอกเอาเกลือทา หักมือ หักเท้า" เป็นต้น.